

Defensive Sacral Buildings of Western Podilla (Оборонні сакральні споруди Західного Поділля)

Jaroslav Vitol

Lviv Polytechnic National University

студент IV курсу кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету “Львівська політехніка”

Поділля у давніх джерелах згадується як Пониззя (перша згадка походить з 1226 р.), Назва "Поділля" вперше зустрічається в документах XIV ст. у зв'язку з битвою на Синіх Водах. Воно охоплює сучасні Вінницьку, частину Тернопільської і Хмельницьку області, площа становить 60,9 тис. кв. км, тобто 10% території України (рис. 1) [1]. У 1349 р. Західне Поділля захопила Польща, а землі його увійшли до Львівської і Галицької земель Руського воєводства. В 1410 р. Частиною Поділля заволодів литовський князь Вітовт, хоча Свидригайло не припиняв спроб повернути собі владу над Середнім Поділлям. Західне і Середнє Поділля входили до складу Польщі, натомість Східне Поділля (Брацлавщина) якийсь час належало Литві. Однак після Люблінської унії у 1569 р. ці землі під назвою Брацлавського воєводства так само стали територією Речі Посполитої [2]. Поділля ніколи не було окремою адміністративно-територіальною одиницею: у 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі територія Західного Поділля, розташована на захід від р. Збруч, разом з Галичиною опинилася під владою Австрії, а Середнє і Східне Поділля відійшло до Росії у складі Подільського і Брацлавського намісництв, а з 1796 р. – Подільської губернії.

Рис. 1. Поділля в структурі земель України

Fig. 1. Podillia in the structure of land in Ukraine

Небезпека з боку турецької експансії та татарських навал загрожувала передовсім західній частині Поділля. Саме тут сформувалася найщільніша мережа оборонних фортець, які стояли на шляху ворожих полчищ. Ця мережа замків доповнювалася спорудами оборонного значення: монастирями, костелами, синагогами, церквами. Загалом на території Західного Поділля нараховується близько 500 середньовічних фортифікаційних споруд: замків, фортець, оборонних церков, монастирів, костелів. Серед них замки в Бережанах, Збаражі, Бучачі, Підзамочку, Чорткові, Скалі-Подільській, Окопах св.Трійці, Іване-Пустому, Кривче, Чернокозинцях, Золотому Потоці, Кудринцях, Микулинцях, Сидорові. Оборонні храми збереглися в Тереховлі, Бучачі, Бережанах, Підгайцях, Гусятині, в с. Яблунівка (Язлівець), с. Жизномир, с. Рукомиш, с. Личківці, смт. Гримайлів, с. Підгора Тереховлянського району, с. Залужжя Збараського району, с. Кошилівка Заліщицького району.

Одними із перших дослідників оборонної архітектури були А. Чоловський та Б. Януш, які ще у 1926 році видали монографію про пам'ятки Тернопільщини [9]. Також присвятив їм увагу у своїх працях Г. Логвин [7]. Саме їхні дослідження стали основою для наступних.

ЦЕРКВА в УРОЧИЩІ МОНАСТИРОК під БУЧАЧЕМ (с. Жизномир Бучацького р-ну Тернопільської обл.)

Церква міститься за 2 км на південь від Бучача, у с. Жизномир на горі Федір, що височіє над річкою Стрипою. Тут, у важкопрístupному місці, у лісовій гушавині, збереглися залишки давнього монастиря, від чого й сама місцевість дістала назву урочища Монастирок. Неправильна конфігурація решток огорожі, яка правила за укріплення, свідчить, що на території монастиря були й інші будівлі (рис. 2). Брама містилася в північно-західному куті монастирського двору. Церква належить до типу триконхових або ж триабсидних оборонних храмів з високою вежею-дзвіницею. Стіни її муровані з каменю, завтовшки 1,7-1,8 м (рис. 3) [3].

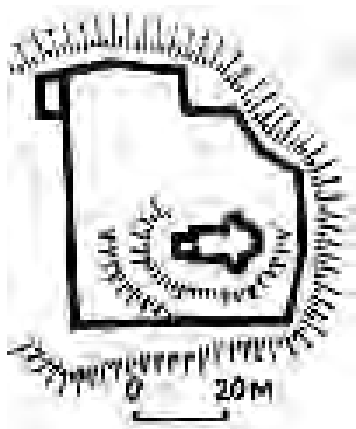

Рис. 2. План монастиря в ур. Монастирок

Fig. 2. Plan of the Monastery in Monastyrak tract

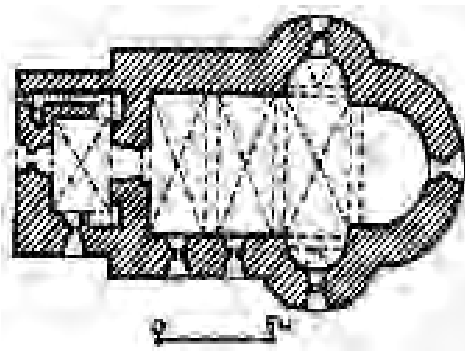

Рис. 3. План церкви

Fig.3. Plan of the Church

У наву, що має розміри близько 5,5 x 9 м, розкриваються майже рівноширока з нею центральна апсида та південна і північна бічні абсиди значно менших розмірів. З південного боку нави є лише два аркові віконні прорізи заввишки до 3 м. Північна стіна нави була без вікон. Очевидно, це пояснюється оборонними потребами. Перекриття над навою, апсидою та конхами не збереглися. За теоретичною реконструкцією Самойловича В. П. перекриття були у вигляді трьох прясел хрестового склепіння на підпружних арках. Бічні конхи також були перекриті склепінням (рис. 3) [3].

За В. Самойловичем, основну оборонну функцію виконувала вежа, що вивисувалася над навою приблизно на 6 м (рис. 4, 5). Загальна висота вежі становила близько 15 м (без даху). У західній стіні вежі був вхід до храму; над ним розміщувалися два бойові яруси, в яких було по одній стрільниці в кожному з боків вежі. Яруси сполучалися між собою середстінними сходами (рис. 6) [4]. Стрільниці влаштовано на значній висоті й конструктивно вони призначались лише для обстрілу далеких підходів до храму.

Рис. 4. Теоретична реконструкція церкви, за В.П. Самойловичем

Fig. 4. Theoretical reconstruction of the Church by V. Samojlovich

Рис. 5. Сучасний стан руїн церкви

Fig. 5. Modern state of the Church ruins

Можна припустити існування над другим ярусом стрільниць третього бойового ярусу у вигляді консольної дерев'яної галереї для оборони прилеглої території. Ця істотна деталь доповнює реконструкцію споруди, яку запропонував Самойлович В. П. [3]. Історія храму невідома, є різночитання щодо його походження. Є деякі підстави припускати, що в XV сторіччі храм уже існував. Безперечно, історію цієї унікальної пам'ятки спроможні з'ясувати лише ґрунтовні дослідження, в тому числі і археологічні. З історичних подій, що мали дотичність до монастиря на горі Федір, А. Чоловський зазначає лише турецький напад 1672 року, коли храм було спалено. На думку Г. Логвина, саме тоді зруйновано склепіння над навою й апсидою.

Рис. 6. Збережений фрагмент сходів всередині стіни притвору

Fig. 6. The fragments of the stairs inside the walls of the porch

ДОМІНІКАНСЬКИЙ КОСТЕЛ в с. ЯЗЛІВЕЦЬ (Бучацького р-ну Тернопільської обл.)

Костел Ордену Домініканців у стилі пізньої готики і ренесансу, під титулом Вознесіння Найсвятішої Діви Марії, збудував Микола Язловецький у 1589 – 1590 рр. Збудовано його на тому ж пагорбі, де колись стояв дерев'яний костел Марії Магдалини. Храм є однонавним, побудований з каменю, стіни укріплені контрфорсами (рис. 7). Всередині стіни притвору збереглися сходи (рис. 10), які ведуть на другий і третій ярус. Саме тут збереглися бійниці, які свідчать про

оборонну функцію [5]. Над притвором підвищується потужна дзвіниця, яка, напевне, мала оборонний характер. По кутах її прикрашають напівбашти, що робить її подібною до дзвіниці вірменського собору у Кам'янці-Подільському (рис. 8).

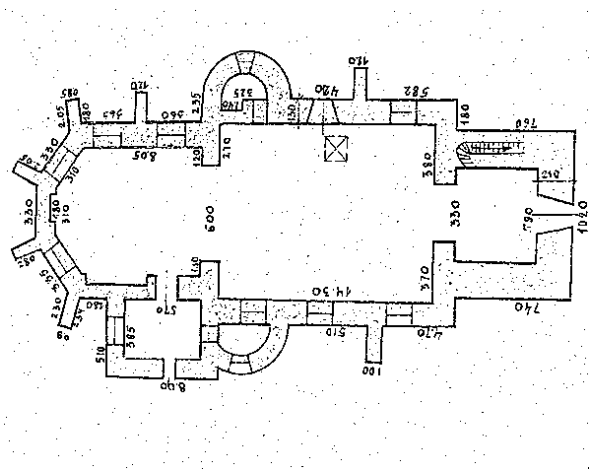

Рис. 7. План костелу Домініканців

Fig. 7. Plan of the Dominican church

Рис. 8. Сучасний стан руїн костелу Домініканців

Fig. 8. Current state of the ruins of the Dominican church

У XVII столітті до обох боків головного об'єму прибудовано дві каплиці. Колись храм оточувався оборонним муром, залишки якого збереглися і дотепер. Незважаючи на те, що костел сьогодні є руїною, – свою велич він і досі не втратив (рис. 9).

Рис. 9. Вид на центральну абсиду Домініканського костелу

Fig. 9. View of the church's central apse of the Dominican church

Рис. 10. Збережений фрагмент сходів всередині притвору костелу Домініканців

Fig. 10. The fragment of the stairs inside the walls in the Dominican church

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛАЯ В м. БУЧАЧІ

Церква Св. Миколая в Бучачі була споруджена Марією Могилянкою, сестрою київського митрополита Петра Могили, дружиною брацлавського воєводи Степана Потоцького на місці дерев'яної церкви в 1610 р. Це був перший кам'яний храм у Бучачі. В ньому поєднано тип

української тридільної безверхої церкви з молдавськими триконховими храмами. Триконхова однавісна церква Св. Миколая має довжину 19,5 м, ширину 7 м, висоту 9 м. Храм має видовжену гранчасту віттарну частину, зорієнтовану строго на схід, до якої з півночі примикає ризниця, а з заходу прямокутний притвор (рис. 11). До апсиди, крім віттарної частини приєднуються з півдня та півночі півкруглі конхи – абсиди, що призначалися для хористів, а також покращували акустичне звучання [5]. Конхи невеликі, всього 2,5 м діаметром. З літературних джерел довідуємось, що церква Св. Миколая була обнесена з північного боку муром.

Рис. 11. Миколаївська церква в Бучачі на світлині з 1930 р.

Fig. 11. Mykolayivskaya church in Buchach in 1930

Рис. 12. Сучасний стан Миколаївської церкви в Бучачі

Fig. 12. The current state of the Mykolayivskaya church in Buchach

Спочатку над бабинцем були хори, а вже над ними ярус оборонної башти, що не збереглася. Г. Логвин вважає, що церква була пристосована до оборони, і мала над бабинцем, на другому ярусі, бійниці [7]. На даний час церква функціонує, за сприянням о. Тараса Дручка в 2007 році мури були перекладені на цементно-піщаному розчині (рис. 12). З південної сторони біля дзвіниці влаштовано в'їзну браму.

УСПЕНСЬКА ЦЕРКВА В м. ПІДГАЙЦІ

Успенська мурована церква в Підгайцях побудована в 1650-1653 роках, є пам'яткою архітектури національного значення. За архітектурою її можна віднести до стилю бароко (рис. 13). Кошти на її будівництво дали Потоцькі – тодішні власники міста. Споруда тридільна, триверха, з квадратною навою, притвором, гранчастою ззовні і круглою всередині апсидою. Під бабинцем є глибокий підвал, а над ним, на другому ярусі – хори, на третьому – каплиця. Особливістю будівлі є аркада довкола нави і апсиди [8]. Деякі з дослідників вважають, що аркадний обхід був оборонним, хоча товщина стіни аркади свідчить протилежне. З південної сторони церква укріплена контрфорсами. Можна припустити, що заглибини в південній стіні слугували бійницями. Церква оточена кам'яним муром. Біля церкви є дзвіниця з XIX ст., що постала на місці старої, яка була

оборонною вежею Львівської брами, як частина міських укріплень, розібраних у середині XVIII ст.

Рис. 13. Сучасний стан Успенської церкви в Підгайцях

Fig. 13. The current state of the Assumption Church in Pidhaysi

ЦЕРКВА ПРЕОБРАЖЕННЯ СПАСА в с.ЗАЛУЖЖЯ

(Збарзького р-ну Тернопільської обл.)

Церква збудована в надзвичайно мальовничій місцевості на високому, вкритому лісом мисі (рис. 14). Її добре видно від Старозбарзького замчища за 1,5 – 2 км на північний схід. Як свідчить напис на білокам'яній плиті, вмурованій над одвірками південного фасаду, церкву збудував брацлавський воєвода Іван Збарзький 1600 року "на місці старожитнього монастиря". Вона належить до тридільних безбанних храмів, поширених на Поділлі з XIV сторіччя. Їхнє розпланування архаїчне. Зокрема, в залужській церкві притвір і апсида вужчі від нави. Така структура культових будівель на Поділлі відома з першої чверті XVI сторіччя.

Церква Преображення Спаса являє собою тип оборонних храмів, який склався в умовах постійної загрози турецьких і татарських нападів на Поділля. Архітектура церкви становить великий інтерес (рис. 15). До прямокутної, наближеної в плані до квадрата (8,1 x 7,4 м) нави перекритої циліндричним склепінням з розпалубками, прилягають п'ятигранна апсида і притвор, що також мають склепінчасті перекриття (рис. 16). Наву відділяє від апсиди кам'яна аркада. З притвором нава сполучається аркою. Вікна нави невеликі, видовженої форми, з лучковими перемичками, широкими лутками зовні і всередині [4].

Притвір є основою вежі-дзвіниці, яка на думку А. Чоловського була пристосована до оборони, хоча водночас мала й хори на рівні другого ярусу. Для оборонних цілей слугували три бойові яруси зі бійницями (уже в середині XIX ст. вони були частково замуrowані). На першому ярусі сліди від бійниць збереглися в східній частині апсиди і в південній стіні нави, а також на дзвіниці. Деякі отвори на другому ярусі також свідчать про оборонний характер храму, зокрема, круглий віконний отвір у східній грані апсиди. Стіни нави завтовшки приблизно 1,4 м, а у вежі-дзвіниці вони сягають 1,6 м (рис. 17) [9].

Рис. 14. Церква Спаса у с. Залужжя на малюнку невідомого автора на поч. XIX ст.

Fig. 14. Church of God Survivor in the village of Zaluzhzhia on the picture of the unknown author in the beginning of XIX century

Рис. 15. Архівне фото з початку XX ст.

Fig. 15. Archive photo of the beginning of XX century

Рис. 16. Сучасний вигляд церкви Спаса

Fig. 16. Current view of the God Survivor church

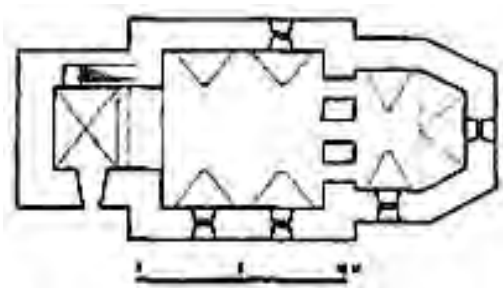

Рис. 17. План церкви Спаса в селі Залужжя

Fig. 17. The plan of Survivor Church in the village of Zaluzhzhia

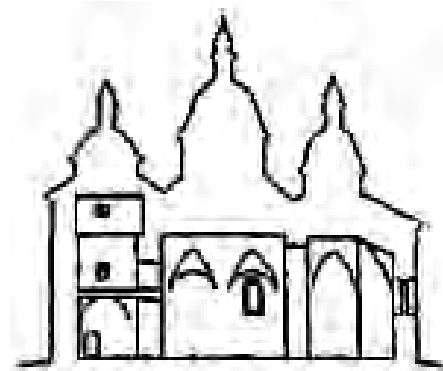

Рис. 18. Перетин церкви Спаса в селі Залужжя

Fig. 18. The cut of Survivor Church in the village of Zaluzhzhia

Спершу церква не мала бань: наву перекривав двосхилий дах, можливо, з сигнатуркою. Вежа-дзвіниця була з наметовим завершенням. У кінці XVIII – на початку

XIX сторіччя верхи переробили: над навою і апсидою вони набули банястої форми з завершенням у вигляді ліхтариків і маківок (рис. 16). Над вежею-дзвіницею з'явився дах із заломом, увінчаний низьким наметом. Масивні бані відігравали тільки декоративну роль. На наступному будівельному етапі намет над вежею замінили також банею, а висоту бань над навою і апсидою підвищили завдяки дерев'яним підбанникам з вікнами, що освітлювали горище над склепінням. До північного фасаду прибудували ризницю. Ці перебудови церкви дуже змінили первісний вигляд [9].

Один з перших дослідників оборонних споруд Тернопільщини А.Чоловський подає, що бачив біля церкви фундаменти монастиря, про який ідеться в тексті пам'ятної таблиці. Недалеко, на сусідньому пагорбі, тоді ще зберігалися підмурівки якоїсь споруди, що її цей дослідник вважав за костел. Нині решток тих не видно.

ЦЕРКВА СВ. ОНУФРІЯ в смт. ГУСЯТИНІ

(смт. Гусятин Тернопільської обл.)

Ця церква належить до типу триконхових оборонних безверхих подільських храмів над навою і мурованою оборонною вежею-дзвіницею над бабинцем, що було їхньою притаманною рисою (рис. 19, 20). А. Чоловський вважав, що початком таких храмів були румунські оборонні церкви з вежами-дзвіницями, що постали в XIV-XV сторіччях [9]. Збудована ця церква у другій половині XVI сторіччя, коли сформувалася оборонна система міста, до якої, крім неї, входили замок і синагога. Разом з церквою вони утворювали укріплений трикутник довкола Ринку. Головна нава церкви св. Онуфрія є прямокутною (близько 7х9 м), перекрита півциліндричним склепінням з розпалубками. До неї зі сходу, півдня і півночі прилягають видовжені, заокруглені в плані конхи (рис. 21)[4]. Вікна вузькі, розміщені високо. Товщина стін – 1,9 – 2,2 м. Бабинець великий, майже квадратний у плані. Його перший ярус перекритий хрестовим склепінням. Другий ярус, до якого ведуть середстінні сходи, має вікна. Горішній бойовий ярус не зберігся. Очевидно, він був у вигляді дерев'яної галереї, влаштований по периметру вежі. Зараз дах храму перекритий новою оцинкованою бляхою.

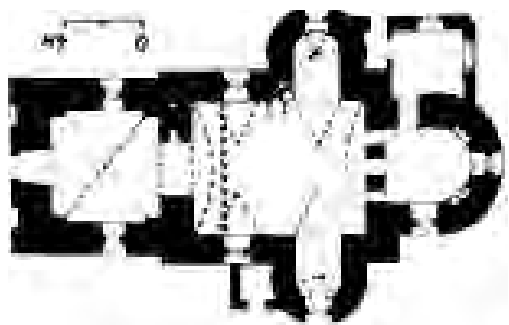

Рис. 19. План церкви св. Онуфрія

Fig. 19. Plan St. Onufriy church

Рис. 20. Видяд церкви св. Онуфрія у 2007

Fig. 20. St. Onufriy church in 2007

Рис. 21. Бічні конхи церкви

Fig. 21. Conch on the church side

СИНАГОГА в смт. ГУСЯТИНІ XVI-XVII ст.

Будівля стоїть на підвищеному березі Збруча, у межах найдавнішої частини міста. Являла собою триярусний, зведений на майже квадратному плані (рис. 22), з прилеглими

західним одноярусним і північним двоярусним обсягами, в яких були приміщення для жінок і хедер (школа). Такої структури споруда набула впродовж кількох будівельних етапів (рис. 22). А. Чоловський датує будівництво синагоги першою половиною XVII ст.[9].

Триярусний обсяг розмірами 15,6×17,2 м., що становить первісне ядро споруди, збудовано у другій половині XVI сторіччя, мав яскраво виражені оборонні риси. Північний фасад повернений у бік Збруча. Тут у мурах першого ярусу, завтовшки від 1,76 до 2,16 м, є чотири гарматні бійниці. Здогадно на першому будівельному етапі споруда мала ще три (включно з аттиковим, де збереглися бійниці) бойові яруси, на які вели середстінні сходи в північно-західному куті триярусного обсягу [4]. Сходи збереглися донині. У північній стіні вони перерізані луткою одного з трьох готичних аркових вікон північного фасаду, що зроблено, очевидно, на другому будівельному етапі. У нижній частині вікон ще в 1950-ті роки були сліди бійниць другого бойового ярусу. На другому етапі в середині XVII сторіччя в обсязі долішніх трьох ярусів влаштували велику молитовну залу, внаслідок чого стрільниці другого й третього оборонних ярусів розтесали на готичні вікна заввишки близько 8 м. Молитовна зала заввишки 13,5 м мала склепінчасте нерв'ючне перекриття з глибокими стрілчастими розпалубками на білокам'яних різьблених консолях.

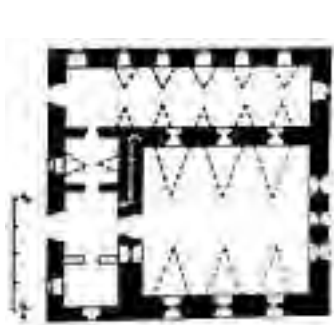

Рис. 22. План синагоги в смт. Гусятин

Fig. 22. Plan of the Synagogue in Husiatyn

Рис. 23. Видяг синагоги в 1936 р.

Fig. 23. Synagogue in 1936

Рис. 24. Видяг синагоги в довоєнний період

Fig. 24. The view of Synagogue in prewar period

Рис. 25. Синагога в післявоєнний період

Fig. 25. Synagogue in the postwar period

Рис. 26. Видяг синагоги у 2009 р.

Fig. 26. Modern view of the Synagogue in 2009

Подальша будівельна еволюція споруди відбувалася в напрямі добудови до основного триярусного обсягу функціонально необхідних частин: із заходу – одноярусної, яка на фасаді

мала три щипці барокового абрису; з півночі – триярусної, що сягала гзимса основного обсягу, закриваючи готичні вікна. На початку ХХ століття вигляд синагоги знову змінився: замість барокових щипців влаштовано відкриту терасу з парапетом, тоді ж понижено до двох ярусів північний обсяг (рис. 23, 24).

Під час Другої світової війни зруйновано всю західну частину споруди, повністю знищено склепіння, а також північний двоповерховий обсяг хедеру (рис. 25). Завдяки проведенню консерваційно-реставраційних робіт під керівництвом М. Говденка відбудовано західний фасад основного обсягу й інтер'єр зі склепіннями; західну й північну прибудови зведено одноярусними, з терасою, в архітектурних формах початку ХХ сторіччя (рис. 26). Гусятинська синагога – один із шедеврів єврейської сакральної архітектури на теренах України.

СИНАГОГА в смт. ПІДГАЙЦІ, кін. ХVІ – поч. ХVІІ ст.

Рис. 27. Сучасний Вигляд синагоги в Підгайцях

Fig. 27. Modern view of the synagogue in Pidhajci

Також цікава оборонна мурована синагога збереглась в містечку Підгайці (рис. 27). Це – одна з найстаріших будівель міста, що була зведена в кін. ХVІ ст. як аріанський молитовний будинок. Чоловський А. вважав, що ця синагога була збудована ще раніше, а саме у кінці ХV чи на початку ХVІ ст. В 1640 році будівля пристосована під синагогу, навколо неї добудовано додаткові одноповерхові прибудови для жінок. Будівля з каменю-пісковика, прямокутна в плані. Стіни прорізані вузькими стрільчастими вікнами, східний фасад укріплений контрфорсами, один з яких був розібраний. Служила оборонною спорудою коло Галицької брами, захищаючи південну дільницю в місті [9]. О.Бойко припускає, що божницю могли зводити ті ж

будівничі, що займалися спорудженням інших значних міських будівель того часу, скажімо, того ж костелу. Також є припущення, що верхом споруди йшов бойовий ярус з бійницями. В 1994 році синагогу дослідили та обміряли архітектори з інституту Укрзахідпроектреставрація під керівництвом З. Лагуша.

Використана література

1. Кубійович В., Жарський Е., Ждан М. Поділля // Енциклопедія українознавства. 10-х т. Словникова частина, Т. 6. — С. 2131—2145.
2. Мазур О. Поділля // Довідник з історії України, 2-е видання. Київ, 2001. — С. 586-587.
3. Нариси історії архітектури Української РСР. – К., 1957. – Т.І. – С.92.
4. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог. – Київ, 1986. – Т.4. – С.56, 68.
5. Чень Л.Я. Церква Св. Миколая – перлина Бучача.
6. <http://www.castles.com.ua/n4n.html>
7. Логвин Г. По Україні. – Київ, 1968.
8. http://templesua.jimdo.com/церкви_кам'яні_підгайці
9. Czołowski A., Janusz B. Przesłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol : 1926. – С.157.